

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

НАГОРНИЙ Віктор Іванович

**ВІЛЬШОВИЗМ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ
В ДОВУ РЕВОЛЮЦІЇ /1917-1920 рр./**

Спеціальність 07.00.01 - історія суспільних рухів
і політичних партій

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

00778015 (S)

Дисертацією є рукопис.
 Дисертація виконана на кафедрі історичного
 ського державного лінгвістичного університету.

- Науковий керівник - доктор історичних наук,
 професор КУРИЛО В. М.
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук
 ПИРИГ Р. Я.
 - кандидат історичних наук,
 старший науковий співробітник
 ГОШУЛЯК І. Л.
- Провідна організація - Київський державний педагогіч-
 ний університет ім. М. П. Драгоманова

Захист відбудеться " 28 " квітня 1995 року о
 " 14 " годині на засіданні спеціалізованої ради К. 068.18.03
 по захисту дисертацій в Київському державному університеті
 імені Тараса Шевченка за адресою: 252601, м. Київ, вул. Воло-
 димирська, 60, ауд. 349.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
 Київського університету (вул. Володимирська, 58).

Автореферат ровісланий " 25 " березня 1995 року

Вчений секретар спеціалізованої
 ради, кандидат історичних наук,

доцент

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ІВАНЦОВА І. В.

Актуальність теми дослідження. На порозі ХХІ століття геополітичні зміни у розвитку суспільства в черговий раз вимагають переосмислення історичного процесу. Криза комуністичної ідеології, крах КНРС, розпад Радянського Союзу та становлення на його теренах нових національних держав потребують глибокого наукового дослідження минулого народів, що стають не тільки активними чинниками історії, але й нерідко об'єктом політичного протистояння навіть у міжнародному масштабі.

Україна і Росія мають, безсумнівно, як спільну спадщину так і майбутнє. З точки зору стратегічного партнерства вивчення взаємовідносин найбільших сусідніх народів має важливе значення для здійснення ефективної міжнародної політики, побудови економічно сильної, процвітаючої Української держави.

Тернистий шлях її становлення та входження у світову спільноту викликає підвищену увагу до набутого досвіду національних відносин. Закономірно, що негминно високим залишається інтерес до революційної доби 1917-1920 років, коли в певній мірі формувались витоки сучасної української державності, закладались політичні, економічні та культурні засади оновлюваного суспільства.

Аналітичне вивчення більшовизму та українського націонал-комунізму необхідне ще й у зв'язку з тим, що пошук порозуміння в ім'я майбутнього молоді держави є сьогодні досить актуальним для українських партій різноманітного спрямування. Трагічний досвід минулого застерігає та вчить лише в тій мірі, в якій ми підходимо до нього свідомо.

Необхідність вирішення поставленого завдання посилюється також потребами спростування помилкових концепцій, які вважають український націонал-комунізм опосередкованим лише від більшовицької пропаганди, і тим самим закладають ґрунт для хибних практичних висновків на сучасному етапі.

Предметом дослідження є науковий аналіз більшовизму та українського націонал-комунізму як національних форм революційного процесу, дослідження не тільки марксистських ідеологій лівих суспільно-політичних течій, зовнішньо подібних, а

й внутрішньої сутності їх національного змісту.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період української національно-демократичної революції, тобто в 1917 по 1920 рік. Для обґрунтування такого підходу можна запропонувати кілька положень. По-перше, саме в добу революції як організаційно так і теоретично сформувалась суспільно-політична течія націонал-комунізму як ідеологія національного визволення.

По-друге, в цей період український націонал-комунізм набув свого найбільшого розвитку, в значній мірі впливаючи на хід української революції. Адже і сам розпуск партії боротьбистів у 1920 р. стався через її загрозу пануванню більшовиків на Україні.

І останнє. Можна не погоджуватись, але по суті і організаційно ця течія перестає існувати разом із закінченням громадянської війни. Тонесенька ниточка організаційно оформленого українського націонал-комунізму (у 1921 році в УКП налічувалось близько 500 членів*) існувала в певній мірі завдяки поблагливості самої РКП(б).

Автор не протиставляє і ні в якій мірі не заперечує існування, боротьби та співпраці українського націонал-комунізму з більшовизмом в 1920-их роках. Але не можна заперечувати, що в своїх найрельєфніших проявах він був продовженням вивольних змагань українського народу в революційні роки.

Географічні кордони дослідження. На початку національно-демократичної революції українці були найбільш численною етнічною групою в Європі, яка не мала своєї державності. Переважна більшість з них проживала на території України, що знаходилась у складі Російської імперії. Саме тут, внаслідок соціально-економічних, політичних та культурних чинників створились об'єктивні та суб'єктивні умови для виникнення і діяльності українського націонал-комунізму. Крім того, на дану територію України мав безпосередній вплив більшовизм. Тому зазначений регіон і став об'єктом дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Тема вивчення взаємовідношень більшовизму та українського націонал-комунізму

* Рибалка І.К., Довгопол В.М. Історія Української РСР. Епоха соціалізму. К.: Вища школа, 1982. - С.194

як національних форм революційного процесу поки що не знайшла свого висвітлення в історичній літературі. До останнього часу сам термін "націонал-комунізм" у радянській історіографії не вживався як такий, що був заборонений та що не відповідав своєму змісту. Як течія суспільно-політичної думки він існував під назвою "націонал-ухильництво", яка з легкої руки Сталіна отримала своє життя в 20-их роках.*

З відродженням української державності перші правдиві публікації, що в'явилися на цю тему, ще несли в собі певні елементи ризику та виклику владним структурам. І тільки з розпадом КПРС зникли останні перепони на шляху об'єктивних історичних досліджень.

Оскільки під поняттям "українського націонал-комунізму" розуміється діяльність не тільки партії боротьбистів, чи узапівів, а й опозиційних течій всередині КП(б)У, що прагнули ствердження комуністичної незалежності України, - до початку 80-х років навіть окремим течіям української комуністичної думки (як-то т.зв. "українським дрібнобуржуазним партіям"), на відміну від російських,** через ідеологічні перепони не приділялось достатньо уваги.

В період 20-их років, найбільш сприятливий для розвитку суспільних наук сталінської доби, можна виділити дві праці - М.М. Попова,*** та М. Равич-Черкаського,**** присвячених історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Цінність цих робіт полягає в не замовчуванні, об'єктивному висвітленні окремих революційних процесів, пов'язаних з діяльністю українських соціалістичних партій, як боротьбистів чи

* Див.: Сталин И.В. Соч., Т.5. - С.27; О так называемом "национал-уклонизме" // Известия ЦК КПСС. - 1990. - N 9

** Erde Д. Меншовики. Харків: Пролетарій, 1929; Равич-Черкаський М. Анархісти. Харків: Пролетарій, 1929; Черномордік С. Есери: (партія соціалістів-революціонерів). Харків: Пролетарій, 1929

*** Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевигов) Украины. 4-е изд. Харьков: Пролетар, 1931

**** Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (большевигов) Украины. Харьков: Госиздат Украины, 1923

УКП.

Певна інформація про генезис та окремі аспекти діяльності українського націонал-комунізму міститься у роботах активних учасників революції, надрукованих в Україні.* Хоча вони несуть і дещо суб'єктивний, мемуарний характер, проте інколи ці праці є єдиним джерелом для характеристики як російської так і української лівих соціалістичних течій.

Слід відмітити і наукові розвідки, що вийшли в 20-30-ті роки за кордоном. Книги Д. Дорошенка, І. Маєпи, П. Феденка, П. Христюка,** написані із залученням багатого фактичного матеріалу, ввели в науковий обіг не тільки надавичайно цінні, раніше невідомі документи становлення та розвитку українського націонал-комунізму, а й висвітлили імена його діячів, що замовчувались в радянській історіографії, оскільки вважались вкрай підступними ворогами більшовицької влади.

Творчий процес дослідження української революції, лівих суспільних течій громадської думки на початку 30-х років був зупинений ствердженням сталінізму у політичній системі країни. Тільки з настанням "хрущовської відлиги" були зроблені подальші кроки в плані вивчення українських комуністичних партій, проте науковий аналіз щодо них повначався двома особливостями. З одного боку всі національні партії соціалістичного спрямування трактувались як "дрібнобуржуазні", "націоналістичні", оскільки вони відстоювали "особливий шлях укра-

* Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. В 4-х т. М.-Л., 1924-1933; Рафес М. Два года революции на Украине. (Эволюция и раскол Бунда). М.: Госиздат, 1920; Скрипник М.О. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях. - 1923. - N 2

** Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. В 2-х т. Т.2. Українська Гетьманська держава 1918 року. Ужгород, 1932; Маєпа І. Большевиам і окупація України. Соціально-економічні причини недоарілости сил Української революції. Львів-Київ: Знання то сила, 1922; Феденко П. Український громадський рух у ХХ столітті. Подебради, 1934; Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. Т.1-4. Репринт. вид. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969

інської соціалістичної революції". З іншого - предметом досліджень була не безпосередньо діяльність зазначених партій, а лише тактика КП(б)У щодо них.

Характерно, що висвітлення національних опозиційних течій всередині самої КП(б)У залишалось недоступним для українських істориків. Навіть привіща їх учасників, не дивлячись на вагомий вклад в перемогу соціалістичної революції, важко було зустріти у довідкових виданнях.

В кінці 60-х років відхід від політичних реформ, становлення командно-адміністративної системи привело до певного згортання наукових досліджень, в яких в тій чи іншій формі піддавалась сумніву національна політика КІРС. Проте і в ці роки виходили статті*, дисертації**, монографії***, в яких аналізувалась діяльність українських комуністичних партій в роки революції, досліджувались їх взаємовідносини в більшовиками. Особливо слід відмітити монографію І.Ф.Кураса, на

* Гамрецкий Ю.М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. М.: АН СССР, 1980; Случевська С.Я. До питання про Гомельську нараду партійних організацій Правобережної України та окремих відповідальних працівників (25-26 листопада 1919 р.) // Укр. іст. журн. - 1965. - N 10; Чирко В.А. Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапівців // Укр. іст. журн. - 1968. - N 12

** Клинтух Ю.Ф. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. Дис. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Одесса, 1973; Полушкина В.А. Рост влияния большевиков в массах и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны. Дис. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. К., 1972

*** Курас І.Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). К.: Політвидав України, 1986; Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. К.: Наукова думка, 1978

яких слід окремо вупинитись.

Намагаючись бути об'єктивним і приймаючи до уваги звичайну ідеологізованість всіх праць радянських істориків, (без якої вони фактично і не могли бути надруковані), варто підкреслити, що в роботі "Торжество пролетарського інтернаціоналізму та крах дрібнобуржуазних партій на Україні" вперше було зроблено спробу дати цілісну оцінку українському націонал-комунізму як течії в революційному русі українського народу, що хоча за змістом (на думку автора) і не відповідала своїй назві, та все ж мала підтримку у "лівого крила певної частини дрібної буржуазії".*

Саме поняття "націонал-комунізм", - справедливо визначає І.Ф. Курас, - до останнього часу не являлось предметом наукового визначення, не були простежені його гносеологічні, соціальні та історичні корені".** Не дивлячись на використання багатого фактичного матеріалу (документів архіву УСДРП у Празі), не вдалось вирішити це завдання і досліднику, адже погодитись, що "основний класовий і ідейно-політичний зміст "націонал-комунізму" полягає в підміні пролетарського інтернаціоналізму буржуазним націоналізмом",*** навряд чи сьогодні можна.

Подальші публікації радянських істориків уточнювали окремі фактичні моменти в процесі становлення українського націонал-комунізму,*** але не міняли оцінки суспільно-політичного руху як "дрібнобуржуазного ревізйонізму".

Лише в початку розбудови української держави намітились деякі позитивні зрушення у плані дослідження даної теми. В наукових розвідках почали зникати як методологічні та гно-

* Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. К.: Наукова думка, 1978. - С. 244

** Там же. - С. 233

*** Там же. - С. 234

**** Солдатенко В.Ф. До оцінки організації українських більшовиків // Укр. іст. журн. - 1989. - № 6; 7; Хміль І.С. Політична діяльність В.К. Винниченка // Укр. іст. журн. - 1989. - № 1

сеологічні принципи ідеологічна зашореність, нетерпимість, нігілізм, стало розширюватися коло доступних для вивчення джерел. В роботах М.І. Панчука, Р.Я. Пирого, Ю.І. Шаповала містяться цікаві знахідки, аналогії, припущення. * В'яляють-ся нові дисертаційні роботи. **

Серед них потрібно відмітити роботу О.М. Любовець "Партія боротьбистів в українській революції. 1917-1920 рр.", присвяченій одній з течій українського націонал-комунізму. Здобутком дослідника є перша спроба в українській історіографії (за виключенням роботи І. Майстренка ***) викласти історію УКП(б), визначення боротьбізму та залучення до ос.гу нового фактичного матеріалу. В той же час дисертація містить і певні недоліки. Найбільш суттєвими з них є абстрактний підхід до висвітлення діяльності партії без взаємовпливу та зв'язків з іншими політичними силами української революції, та, як наслідок першого, відсутність чіткого теоретичного обґрунтування еволюції боротьбізму.

Потребують окремого аналізу надбання зарубіжної україністики, що стали доступними з початком демократизації суспільства. Тривалий час за кордоном окремі етапи чи сторінки українського комунізму в'ясовують у своїх працях дослідники Артур Адаме, Джон Амстронг, Юрій Борис, Василь Дмитришин, Григорій Костюк, Іван Лисяк-Рудницький, Іван Кошелівець, Іван Майстренко, Джеймс Е. Мейс, Джон Решетар, Роберт Салівант,

* Панчук М.І. "Націонал-ухильництво". Анатомія проблеми // Маршрутами історії. К., 1990; Панчук М.І. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. N 172. К.: Либідь, 1992; Шаповал Ю. "Всеми мерами стремиться к исчезновению этой пар. ли..." // Віче. - 1994. - N 4

** Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції. 1917-1920 рр. Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. К., 1993; Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 рр.). Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. К., 1992

*** Майстренко І. Боротьбізм. Історія однієї течії українського комунізму. Мюнхен, 1954

Тарас Гунчак, Крїй Лавриненко та багато інших.*

Васлуговує на увагу праця І. Майстрєнка "Боротьбїам. Історїя однієї течїї українського комунїзму", в якій чи не вперше було введено у науковий обїг поняття "українського націонал-комунїзму" та дослїджена одна з найвпливовїших течїї суспїльно-полїтичного руху. Як безпосередній учасник української революції, член партїї УКП(б) та УКП І. Майстрєнка зумїв поєднати в своїй роботї фактичну цїнність вражень з гостротою наукового аналізу дослїдника. Визначенї моменти зробили її для автора одним з найбільш цїнних історичних джерел.

Узагальнююча робота Джеймса Е. Мейса "Комунїзм і дилєми національного визволення: національний комунїзм в Радянській Україні, 1918-1933" також не пройшла поза науковий пошук дослїдника. Сама постановка проблеми, вперше зроблена в зарубїжній українїстиці, широке коло розглянутих проблем, намагання зберегти об'єктивність у дослїдженні більшовизму та українського націонал-комунїзму, значний обсяг першоджерел і достатньо високий рівень їх аналізу - ось головні позитивні риси, що притаманні даній науковій роботї. На жаль, в монографії придїлено досить мало місця висвітленню періоду, що вирішальним чином впливав на розвиток подальших подїїв в соціалїстичній Україні.

Однак, на відміну від українських істориків, перед зарубїжними вченими містяться труднощі зовсім іншого, інформаційного порядку. Як пише у своїй праці Ю. Ворис, - "для вчених у дослїдженні більшовицької революції основною проблемою є безсумнівно відсутність доступу до неопублікованих джерел

* Adams A.E. *Bolsheviks in the Ukraine: the Second Campaign, 1918-1919*. New Haven, 1963; Borys U. *The sovietization of Ukraine 1917-1923: the Communist doctrine and practice of national self-determination*. Edmonton, 1980; Кошелївець І. Микола Скрипник. К.: Дніпро, 1993; Майстрєнка І. *Історія Комунїстичної партїї України*. Мюнхен: Сучасність, 1979; Mace J.E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. N.Y., 1983; *Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine. An annotated bibliography, 1917-1953*. By U.Lavrynenko. N.Y., 1953

і ненадійність доступних для вивчення матеріалів".* А І.Майстренко у передмові до власної книги відверто говорить, що "автор не мав змоги використати таких важливих джерел, як архіви партії боротьбистів (які невідомо чи взагалі де існують), а також пресу боротьбистів".**

Актуальність дослідження більшовизму та українського націонал-комунізму підвищується у зв'язку з тим, що у ряді випадків зазначене питання намагаються вивчати лише в точки зору внутрішніх процесів, що відбувались в партії боротьбистів,*** укапістів чи КП(б)У. Погоджуючись із правомірністю такого підходу, необхідно тим не менше підкреслити його певну односторонність і обмеженість, оскільки в даному випадку невідкритими залишаються сили, які, якщо не вирішували, то в значальній мірі впливали на настрої народних мас.

Тому повноцінна ретроспектива взаємовідношень більшовизму та українського націонал-комунізму неможлива без детального аналізу питань, пов'язаних з ідейно-теоретичною та практичною діяльністю лівих революційних сил України та Росії у їх взаємозв'язку та суперечностях.

Сам факт існування Радянського Союзу, в основу якого була покладена "інтернаціональна" ідеологія Комуністичної партії, стверджував в радянські часи неможливість дослідження національного аспекту більшовизму, який і сьогодні є ще менш вивченим, ніж націонал-комунізм. Не дивлячись на те, що ряд науковців, в тому числі і російські, вважають більшовизм проявом російської національної ідеї,**** тема залишається

* Borys U. The sovietization of Ukraine 1917-1923: the Communist doctrine and practice of national self-determination. Edmonton, 1980. - P. 6

** Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. Мюнхен, 1954. - С. XVIa

*** Див.: Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції. 1917-1920 рр. Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. К., 1993

**** Див.: Буддаков В.П. Национальная правая прежде и теперь. Историко-социологические очерки // Отечественная история. - 1994. - № 3; Пастухов В.В. "Новые русские": появление идеологии // Полис (Политические исследования). - 1993. - № 3

невисвітленою і невідомою для переважної більшості вчених. Ступінь її історичного осмислення фактично зупинився на рівні філософських ідей.*

З відомих автору джерел, що дають певний фактичний матеріал по досліджуваній темі, можна виділити дві праці: М. Агурського та В. Левандовського.** Але, як видно з назв публікацій, головним об'єктом наукового аналізу в них є не стільки національні прояви більшовизму, як єніновіхівські течії в Росії та за кордоном.

Отже, історіографічний огляд дозволяє зробити висновок, що, неважаючи на проведену попередніми дослідниками роботу та певні здобутки зарубіжної україністики, проблема залишається висвітленою ще далеко недостатньо. І це зрозуміло, адже питання настільки складне і багатопланове, що воно може бути вивчене лише зусиллями багатьох вчених.

Мета і основні завдання дослідження. Враховуючи актуальність, наукове, політичне та практичне значення проблеми, недостатнє її вивчення, можливість опрацювання недоступних раніше матеріалів, а також взаємозв'язок української та російської революцій, автор поставив собі за мету висвітлити дві основних групи питань: по-перше, становлення, розвиток та діяльність більшовизму та українського націонал-комунізму в 1917-1920 роки як національних революційних течій суспільно-політичної думки; по-друге, історичний досвід боротьби та співпраці українських комуністичних сил з партією більшовиків за створення української держави і побудову соціалістичного суспільства.

Для досягнення цієї мети автор поставив перед собою вирішення конкретних завдань, а саме:

- простежити особливості формування та еволюції більшовизму як російської течії комунізму, що внаслідок неадійсненності декларованих цілей та під тиском оточуючого середовища неми-

* Див.: Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. изд. М.: Наука, 1991; Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. - 1989. - N 4 та ін.

** Агурский М. Идеология национал-большевизма. Репринт. изд. М.: Наука, 1991; Левандовський В. Націонал-більшовизм: 20-30-ті роки // Політологічні читання. - 1992. - N 2

нуче набирала національних форм;

- проаналізувати реальну картину зміни політичної ситуації в Україні після більшовицького перевороту у Петрограді, і на основі наукового аналізу об'єктивно висвітлити процес політвизнання народних мас;

- спираючись на дослідження попередників, а також на архівні та інші матеріали, проаналізувати процес становлення українського націонал-комунізму в 1917-1920 рр.;

- на підставі конкретного історичного матеріалу вияснити ідейний та практичний зміст українського націонал-комунізму і боротьби за українську державність;

- дослідити механізм взаємовідношень (боротьби та співпраці) націонал-комунізму та більшовизму в умовах української національно-демократичної революції з точки зору створення і захисту української соціалістичної держави та її завоювань.

Наукова новизна дисертації полягає безпосередньо у виборі теми та напрямку дослідження, тобто:

- у спробі дослідника дати цілісну концепцію генезису та змісту українського націонал-комунізму;

- в прагненні автора дослідити більшовизм як національну форму революційного процесу;

- в намаганні шляхом протиставлення українського націонал-комунізму та більшовизму проаналізувати національне питання у всіх суперечностях революційної доби;

- у залученні в науковий обіг поняття "бюрократичний сепаратизм", як нави політичної течії, що за стратегічними цілями і завданнями зовнішньо схожа з націонал-комунізмом, однак за внутрішніми переконаннями і носіїв спрямована на захист не інтересів народу, а власної гідності, в певній мірі особистих амбіцій.

Джерельна база дисертації. Документальну основу дослідження склали архівні матеріали, програмові документи, мемуарні та епістолярні джерела, преса політичних партій і громадських організацій.

Важливе значення для вивчення проблеми мали архівні матеріали, зокрема фонди партій боротьбистів та укапістів, зосереджені у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Також були використані фонди ЦК КП(б)У, їх мі-

сцевих губернських організацій, спогади старих більшовиків. Значна частина архівних матеріалів вводиться у науковий обіг вперше.

Окреме місце в роботі займають праці, які в значній мірі можна назвати теоретичними програмами більшовизму та українського націонал-комунізму.* Частково вони відображають характер епохи, несуть в собі згусток революційної енергії народів. Також опрацьовані всі доступні матеріали з'їздів і конференцій досліджуваних партій дозволили автору повніше висвітлити проблему.

Для написання дисертації важливим джерелом виявились історичні розвідки та спогади учасників тих далеких подій, що друкувались в журналах "Літопис революції" та "Сучасність".** Особливо коли вони підтверджувались даними архівів. Ці документи можна поділити на дві основні групи. Перша - праці діячів українських державотворчих процесів і антибільшовицького руху. Друга - спогади більшовиків.

Серед періодичних джерел, використаних у дослідженні, доцільно відзначити друкovanі органи українських соціалістичних партій. Програмові документи революційних організацій, що знаходяться в них, за неповністю архівних фондів в значній мірі можна віднести до неопублікованих архівних матеріалів.

Проте слід зазначити, що не дивлячись на важливість тієї чи іншої інформації, яку містять в собі ці джерела, кожен з них має свої певні недоліки. Архівні матеріали не систематизовані (робота ця, як відомо, досить копітка і тривала), часом недоступні, а програмові документи за сухістю і лако-

* Маалах С., Шахрай В. До хвили. (Що діється на Україні і в Українію?). Саратов, 1919; Устрялов Н. Под знаком революції. Втор. изд. Харбин, 1927

** Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918 гг.) // Летопись революции. - 1923. - № 4; Лалчинский Г. Гомельское совещание // Летопись революции. - 1926. - № 6; Майстренко І. Українська комуністична партія - УКП (україсти) // Сучасність. - 1985. - № 5; Слинко Ів. Петр Слинко. (Материалы к биографии) // Летопись революции. - 1923. - № 3

нічністю не передають характер епохи. Крім цього, спогади безпосередніх учасників революційних подій, написані по гарячих слідах, не повбавлені певних елементів суб'єктивізму.

До того ж аналіз даної проблеми виявляє ряд труднощів не тільки інформаційного порядку, а й понятійного. Вироблені на vorі комуністичної пропаганди терміни-фікції перетворились у свого роду факт, трансформувались в практичне життя, в його ров'яснення і обгрунтування.

Як приклад, можна навести визнання комуністичною партією права націй на самовизначення та практичне його заперечення, здійснення диктатури пролетаріату без участі самого пролетаріату, демократичний централізм комуністичної партії і її внутрішня феодальна ієрархія підпорядкування і т.д.

Подолання цих перепон можливе за допомогою методологічних принципів, яких намагався притримуватись автор у своїй роботі. Це принципи об'єктивізму, системності, детермінізму, сходження від абстрактного до конкретного і навпаки, єдності логічного та історичного, аналізу і синтезу та ін.

На захист вносяться наступні основні положення дисертації:

- Жовтнева революція містила корінне ровходження утопічних задумів та дійсних соціально-культурних умов. Її завдання, проголошені як світові, за неможливістю здійснення неминуче наповнювались національним змістом;
- в цієї точки зору більшовизм ставав російською формою національного комунізму, не стільки ціллю, скільки методом її досягнення; революційним прагненням до перетворення дійсності з метою втілення в ній російської національної ідеї;
- у боротьбі за власну державність більшовізму протистояв український націонал-комунізм, що у зойй політичній доктрині поєднував вимоги національного визволення з основними принципами комунізму;
- як напрям суспільно-політичної думки він сформувався внаслідок соціально-економічної структури країни та культурного рівня мас. З іншого боку, націонал-комунізм обумовлювався впливом російської революції на Україну;
- націонал-комунізму сприяв бюрократичний сепаратизм, представники якого з точки зору людської гідності та частково

власних амбіцій прагнули більшої незалежності республіки; - своєрідним підсумком боротьби та співпраці двох національних течій комунізму стало заключення договірних відносин між Україною та Росією у 1920 році. Вони свідчили про певну рівність на основі втрат двох націй. Досягнутий українсько-російський консенсус в певній мірі ґрунтувався на забезпеченні українських геополітичних інтересів в рамках імперської системи Росії.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що висновки та рекомендації, отримані в результаті проведеного дослідження мають не тільки прямий вихід на практику наукової роботи, а й безпосереднє значення для сучасних політиків, державних діячів України та Росії. Вони можуть бути залучені для висвітлення імперіалістичних тенденцій комуністичної свідомості окремих прошарків мас, що несуть загрозу молодій державності України. Теоретичний та практичний матеріал наукової роботи може допомогти погавитись шкідливих ілюзій як щодо "інтернаціонального" характеру більшовизму, так і "націоналістичної" суті українського націонал-комунізму.

Крім того, зміст дослідження доцільно використати при подальшій розробці курсу політології, історії України, історії слов'янських народів, спецкурсів в історії політичних партій і суспільних рухів тощо. Практичні висновки допоможуть викладачам при підготовці лекцій для більш об'єктивного і рівнобічного висвітлення подій того часу.

Апробація роботи проводилась на кафедрі історії України Київського державного лінгвістичного університету та на кафедрі політології Вінницького державного педагогічного інституту. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладені автором на Міжнародній науковій конференції "Українознавство: теоретико-методологічні та організаційні проблеми" (Київ, 1994); Республіканській науково-методичній конференції "Проблеми викладання історії народів України у технічному вузі" (Одеса-Київ, 1991); Подільській та Вінницькій обласній історико-краєзнавчих конференціях (Кам'янець-Подільський, 1991; Вінниця, 1991; 1993); та методичних рекомендаціях "Вивчення культури українського народу на уроках історії України /10-11 кл./" (Вінниця, 1993).

II. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРАЦІ

Структура дисертації обумовлена поставленими цілями та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, заключення, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її наукова новина, хронологічні рамки, цілі та завдання дослідження, аналізується ступінь наукової розробки теми, дається історіографічний огляд літератури та джерел.

У першому розділі - "Більшовизм як національна форма революційного процесу" - розглядаються найсуттєвіші національні прояви більшовизму, що внаслідок неспроможності світової революції та тиску народних мас змушений був пристосовуватись до оточуючого середовища, щоб утримати владу у своїх руках.

Лозунги більшовиків, їх наукове обґрунтування знаходили широкий відгук в свідомості російського народу. Як ім'я давалось, починалось нове життя Правди, тобто наукового соціалізму; Волі, тобто свободи; відновлення і зміцнення общинних особистих відношень, тобто Братства; загальної урівненості, тобто Рівності; абсолютної влади на місцях, тобто Народовладдя і т.д. Об'єктивний зміст наукової теорії тут ще не входив в протиріччя з ідеалами народу, як такими, яких можна було прагнути, але яких неможливо було досягнути. Однак в початком революції ситуація радикальним чином змінилася.

Більшовики прийшли до влади за рахунок підтримки селян, що бачили головне зло в спекулянтах, експлуататорах, бюрократах. Але без них нова влада не могла існувати. Це означало, що на перше місце виходила проблема синтезу розколотих частин суспільства, забезпечення організаційної і, відповідно, культурної єдності. Виключне місце в історії Росії, яке займає Ленін, пояснюється тим, що він знайшов можливість інтеграції суспільства і держави шляхом маніпуляції свідомістю народу.

Його підхід, чи система вирішення даної проблеми складалась поступово, під тиском обставин. Фактично це були реалії російського життя, перекладені на марксистську мову. Сам

факт, що революція відбулась в Росії, підтримка і тиск національного середовища не могли не здійснити сильного впливу на більшовицьку партію, як би вона не декларувала свій інтернаціоналізм. Цьому сприяли месіанізм інтелігенції та міцні обшинні традиції російського народу.

Крім того, прояви російських національних почуттів посилювала інерція історичного мислення, що в колишній імперії набувала форми інерції великодержавності. Це був стихійний процес, наслідок домінуючого становища росіян в країні, де російська мова, центральний російський апарат, єдність країни були начебто само собою зрозумілим. Відмовитись від цих життєвих навиків навіть для комуністів можна було лиш вусиллям волі, постійною напруженістю.

Одностороння позиція більшовиків, вважавших національні моменти другорядними порівняно з соціально-економічними перетвореннями, була викликана не тільки марксистським вченням про націю, але і неможливістю здійснення демократизму в Росії. До того ж, традиції абсолютизму були досить сильні у настроях мас.

Вузькість соціальної бази також змушувала більшовиків використовувати російські національні настрої у політичних цілях. Тим більше, як тільки Росія в результаті революції залишилась одна наодинці з ворожим капіталістичним світом, соціальна боротьба не могла не вирости у боротьбу національну, тому що класовий конфлікт був зараз же локалізований. Росія протистояла західній цивілізації, і будь-які зносини з нею вимагали не революційної патетики, а дипломатичних переговорів, що відображали державні, національні інтереси.

Специфіка національного питання після революції обумовлювалась ще й тим, що світ історично звик до існування багатонаціональної російської імперії і сам не був готовий до сприйняття нових національних держав. А при існуванні багатьох колоніальних імперій важко було заперечувати законність революційного насиддя по відношенню до менших народів.

Остаточо національні основи більшовиєму сформувався у 1924 році, коли Сталін у своїй статті "Жовтєва революція і тактика російських комуністів" зробив висновок про можливість

побудови "соціалізму в одній країні".* Фактично, це було логічне завершення тези Леніна про можливість перемоги соціалістичної революції в одній, окремо взятій країні.

На основі вищезазначеного автор робить висновок, що більшовизм, як російська форма національного комунізму - не стільки ціль, скільки метод і досягнення, революційне прагнення до перетворення дійсності з метою втілення в ній російської національної ідеї.

У другому розділі - "Український націонал-комунізм: суть та генезис" - осмислюються процеси становлення та розвитку лівого напрямку української суспільно-політичної думки. Аналізується зміст діяльності трьох течій українського націонал-комунізму.

В силу соціально-економічної структури, яка обумовлювала специфіку політичного життя, боротьба за незалежність України проходила в значній мірі у рідчій соціалістичних ідей марксистського спрямування. Закономірність історичного розвитку України полягала в поєднанні шляхів соціального та національного визволення, з яких соціальні мотиви, а з ними і близькість до Росії, були набагато сильніші.

По-друге, сам розвиток українського руху був недостатнім. Без політичних традицій, державного досвіду і панівної культури нечисленній інтелігенції було не під силу організувати несвідомі маси для національних завдань.

По-третє, полівиння українських соціалістичних партій відбувалось в умовах, як тоді здавалось, неминучої перемоги світової революції. Сама історія ніби переконливо свідчила про неминучість падіння капіталізму.

І останнє. Навіть при більш активному національно-визвольному русі альтернативи для українських соціалістів не існувало. З одного боку справу вирішували гнучка тактика і міцна організація, великі адміністративні, промислові та людські ресурси Росії, з іншого - "самовизначення" Будро Вільсона, в якому місця для України не було.

Таким чином, внаслідок зазначених причин на початок

* Стаття була надрукована як передмова до книги Сталіна "На путях к Октябрю". Див.: Гакер Р. Сталин. Путь к власти. 1879-1929. М.: Прогресс, 1991. - С. 355

1920 р. в українському суспільстві сформувались три течії націонал-комунізму: боротьбизм, укапізм та федералісти КП(б)У. Їх боротьба за державність України не суперечила марксистській теорії. Націонал-комуністи вважали, що вони повинні підтримувати визвольний рух своєї поневоленої нації до створення неважливої держави, і тільки в цій державі, за належних матеріальних умов, можливий перехід до диктатури пролетаріату як демократичної більшості народу.

Як більшовизм, так і націонал-комунізм були рівними сторонами одного і того ж процесу - тиску національного середовища на нову суспільну систему. Але якщо для більшовиків основним в революції була національна ідея, а в комунізмі вони бачили лише кольорову форму, тимчасовий додаток, то для націонал-комуністів саме в комунізмі, як плані національного виволення, був головний зміст революційного процесу.

Якщо націонал-комуністи підкреслювали соціально-економічні, культурні, історичні особливості розвитку своєї нації і бачили в побудові майбутнього суспільства власний шлях, то більшовики вважали таке "вип'ячування" національного питання надмірним, що шкодить єдності пролетаріату в боротьбі проти світової буржуазії.

Виходячи з ідеї світової революції, націонал-комуністи виступали за "Всесвітню Федерацію Радянських Республік, на чолі з Федеральним керівним органом, складеним з представників органів влади об'єднаних республік". Більшовики ж знаходили даний підхід абстрактним, розбиваючим єдність робітників України та Росії.

Якщо націонал-комуністи пропагували курс на "всебічний розвиток пролетарських мас на рідній для кожного пролетаріату культурі", то більшовики підкреслювали, що "влада повинна належати міському пролетаріату, тому ми мусимо поставити і його мову, мову московську, на перше місце".*

З точки зору ортодоксальної марксистської теорії більшовики були більш послідовними у відстоюванні власних позицій. Але парадокс полягав в тому, що соціально-економічні умови розвитку Росії були явно недостатні для соціалістичної

* Центральний державний архів громадських об'єднань України: Ф.57, Оп.2, Спр.367, Арк.144

революції, і, виходячи з цього, погляди націонал-комуністів були більш реальні, більш наукові, і врешті-решт ближчі до комунізму.

Не можна вважати українським націонал-комунізмом бюрократичний сепаратизм, характерним проявом якого була діяльність Г.П'ятакова, В. Затонського, Х. Раковського, В. Чубаря та ін. Захист власної гідності перед централізмом Москви, частково власні амбіції були пріоритетними у цих людей, за словами В. Затонського "що мали нещастя перебувати в так називаних самостійних республіках, куди нас посадили і де приходиться длубатись у досить важкій обстановці".*

Інша справа, що вимоги бюрократичного сепаратизму об'єктивно відповідали завданням українського націонал-комунізму. Його існування було історично закономірним, як існування Української Радянської Республіки внаслідок агітаційної боротьби за свідомість мас.

Отже, в роки революції український націонал-комунізм сформувався як суспільно-політичний напрям громадської думки, що в своїй політичній доктрині поєднував вимоги національного виведення з основними принципами комунізму.

У третьому розділі - "Боротьба та співпраця: більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917 - 1920 рр.)" - досліджується характер взаємодії і взаємовпливу національних форм революційного процесу та аналізуються його наслідки.

Український націонал-комунізм відіграв велику роль як в організації, так і ліквідації радянської влади. Відношення між ним та більшовиками мали для останніх особливе значення, що пояснювалось політикою РКП(б) стосовно українського селянства, а також їх бажанням зберегти гегемонію російської партії в багатонаціональній державі.

Через відсутність впливу в українському селі партійні організації більшовиків вже у 1918 році здійснювали угоди з боротьбистами в рамках місцевих органів Радянської влади. Це була гнучка тактика розщеплення ворожого більшовизму українського революційного фронту на його соціальну і політичну

* Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы. М.: Наука, 1992. - С. 94

складові. Чим більші послаблення випадали від більшовицької влади українському селянству, тим менше їх діставалось націонал-комуністам, і навпаки, коли кожне село виставляло кулемети проти продовольчих загонів, більшовики були змушені допускати їх певну участь у політичному житті країни.

Націонал-комуністи в перетворенні Української СРР в фікції на реальний інструмент української політики бачили продовження в нових обставинах змагання за українську державність, напрямом якого їм підказувало життя. Парадоксально, але сам факт виникнення соціалістичного Народного Секретаріату в історичній ретроспективі мав велике значення для них. Як в Росії "ліва" політика фатально переставала бути "лівою", попадаючи в "праві" руки, так і на Україні російська влада переставала бути російською, як тільки пробувала опиратись на українські національні сили.

Становище правлячої партії з усіма прерогативами і інститутами влади (уряд, армія, суд, преса, тощо) давало більшовикам значні переваги в стосунках з іншими українськими партіями, які стояли на ґрунті визнання Радянської влади. КП(б)У, використовуючи цей арсенал, не вважала за потрібне навіть інформувати їх про наміри своїх заходів.

Продовжувана як підсвідомо, так і ціленаправлено політика асиміляції, що при відсутності демократії не могла бути добровільною і перетворювалась у великодержавний шовінізм, неминуче загострювала між ними протиріччя. Націонал-комуністи звинувачували РКП(б) у русотяпстві, червоному імперіалізмі, неврахуванні життєвих інтересів інших народів Росії. Практика російської Комуністичної партії поступово одержавлювалась, переймаючись російськими цілями та завданнями.

Не маючи міцного матеріального ґрунту для опору уніфікуючому централізмові, українські націонал-комуністи прагнули визнання їх у III Інтернаціоналі, як представників окремого центру світової революції. Але внаслідок пануючих позицій РКП(б) в Комінтерні, будь-які подібні спроби були приречені на невдачу.

Розпуск партії боротьбистів та виключення націоналів до складу КП(б)У, не змінили характер останньої як місцевого відділення РКП(б). А з поравкою останнього походу Петлюри в 1920 р. організований український націонал-комунізм був при-

речений на сходження в історичної сцени. Тиск можливих репресій при аловісно слухняній партійній аудиторії заставив замовчати і тих небагатьох українських більшовиків, що самостійно мислили та мали певну національну свідомість.

Встановлення договірних відносин між Україною та Росією свідчило про своєрідну рівність на основі втрат двох націй. Досягнутий консенсус в певній мірі ґрунтувався на забезпеченні українських геополітичних інтересів в рамках радянської системи Росії. З цієї точки зору український націонал-комунізм, що боровся за ствердження рівності України, хай і на дещо утопічних шляхах соціально-економічного устрою, заслуговує на не менше визнання, ніж реалісти-патріоти.

У заклученні підведено підсумки дослідження, зроблено увагальнення й сформульовано рекомендації. Відзначається, що внаслідок неможливості здійснення програмових завдань, будь-який комунізм взагалі змушений бути національним. Тому концепція "націонал-комунізму" не становить якоїсь української особливості.

В різноманітних формах та різних ступенях розвитку вона сьогодні поширена у всьому світі. Однак не потрібно її змішувати ні зі спробами колишніх комуністів Чехословаччини надати соціалізму "людське обличчя", ні з прагненням італійських комуністів протипоставити "гуманістичний еврокомунізм" його російському прототипу. Тим більше недоречним будуть такі порівняння у відношенні Югославії (Сербії), конфлікт якої в Радянським Союзом (Росією) у 1948 році був наслідком протистояння двох більшовизмів. Суттю націонал-комунізму була не відсутність месіанізму, чи лібералізація або демократизація радянського досвіду, а право пояснення Маркса у світлі власних національних умов.

У дослідженні автор стверджує, що поряд із зовнішнім утопізмом націонал-комуністам були притаманні риси реалістичної політики, що проявлялись у боротьбі за найменші позитивні здобутки для державності України, або за її найменші втрати. Проте ширші питання свободи, демократії, людської гідності у них майже завжди залишались у сфері пропаганди і самонавіювання. І сьогоднішній прихід до влади їх представників, мав би, найбільш ймовірно, ті ж самі наслідки, що і влада в'єтнамських, кубинських, північнокорейських і т.п. марксист-

тив-ленінців.

Тому до рекомендацій, спрямованих на використання одержаних дисертантом результатів, можна віднести ознайомлення та використання матеріалів дослідження для спростування хибних поглядів "інтернаціональної" суті більшовизму (як російського комунізму), що містить загрозу появи нового авторитаризму. Крім того, цілісне вивчення українського націонал-комунізму на протязі всього радянського періоду історії України дасть можливість більш повно і об'єктивно осмислити роль і місце суспільно-політичної течії у державотворенні України, спрогнозувати майбутні економічні і соціальні процеси розвитку неважкої держави.

Основні положення дисертації викладені в наступних роботах автора:

1. До питання про генезис українського націонал-комунізму в 1917-1920 рр. Київ, 1995. - 30 с. - Укр. - Деп. в ДНТБ України 02.03.1995 р. N 577 - Ук. 95
2. На допомогу учителю історії. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції. (1917-1920 рр.) // Рідна школа. - 1995. - 24 с. В друці.
3. Методичні поради до спецкурсу: "Українські соціалістичні партії в період національно-визвольної революції. 1917-1920 рр." Вінниця, 1995. - 18 с.
4. Перші кроки розвитку національної культури України в роки становлення національної державності (1917-1920 рр.) // Вивчення культури українського народу на уроках історії України (10-11 кл.). Методичні рекомендації на допомогу студентам. Вінниця, 1993. - 49 с. /в співавт./
5. Дослідження політики українізації в іноземних джерелах // Проблеми викладання історії народів України в технічному вузі. Теми доповідей республіканської науково-методичної конференції. Одеса-Київ, 1991. - С.43-45
6. До проблеми формування національно-культурної політики в 1920-1980-ті роки (на матеріалах Поділля) // Теми доповідей восьмої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1990. - С.34-35
7. Націонал-комунізм в історії КП(б)У на Вінниччині в 1919-1920 рр. // Теми доповідей дванадцяті: Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991.-С.44

Нагорный В.И. Большевиизм и украинский национал-коммунизм в годы революции (1917-1920 гг.). Дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук по специальности 07.00.01 - история общественных движений и политических партий, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1995.

Диссертацией является рукопись. Исследуются национальные формы революционного процесса как большевиизм и украинский национал-коммунизм в 1917-1920 гг. Автор полагает, что вследствие недостижимости провозглашенных целей, большевиизм под давлением внешней среды и для удержания власти вынужденно становился национальным. Как результат, украинский национал-коммунизм противостоял большевиизму в борьбе за социалистическое украинское государство.

Nagornoy V.I. Bolshevism and the Ukrainian national-communism during the year of the Revolution, 1917-1920. The dissertation competes the Candidat degree in History of the social and political parties, speciality 07.00.01 - Kyiv University, named by Taras Shevchenko, Kyiv, 1995.

The dissertation is concerned with national forms of the revolutionary process such as bolshevism and the ukrainian national-communism during the years of 1917-1920. Dissertation is a manuscript. The author considers that bolshevism as a result of the non-achieved goals had to become national phenomenon under the presser of the ehternal sphere and for the purposes to be in power. As the result of it the Ukrainian national-communism stays in opposition to the bolshevism in its struggle for the Ukrainian state.

Ключові слова: більшовиизм, український націонал-коммунизм, революція, соціалізм, держава.

4/11/95

Підписано до друку: 24.03.95 . Формат 60x84 1/16
Об'єм 0,3 д.а. Зак. N 91 . Тираж 100 примірників.

Державне комунальне поліграфічне підприємство "Тираж"
м.Київ

447537

AB 30.222

AB 32.222